

KOCZISZKY ÉVA

Non plus ultra!

DANTE-FORDÍTÓK POKOLJÁRÁSA

Aki az *Isteni színjáték* olvasásába kezd, maga is hosszú és fáradságos vándorlásra indul. Egyik évtizedekkel ezelőtti esszéjében a jelenünk egyik legkiválóbb költője, Durs Grünbein beszélt arról,¹ hogy minden igazi költészetnek szükséges alászállnia a pokol bugyraiba, mivel csak ezekben a mélységekben tapasztalhatja meg újra a szóban rejlő, jószerével elveszettnek tűnő eredendő érzékiséget, a nyelv legszorosabb és leghűsbavágóbb tapadását az érzéki tapasztalathoz. A költő Orpheusztól kezdve Dantén át máig a holtak világának, a térnek és az időnek a mélységeibe utazó marad, kiváltképpen, ha az antikból halad (poszt)modernbe, éspedig ezen a dantei, elfedettnek és elfeledettnek tartott római úton.

Az, amit a német költő a nyelvi érzékelés szélsőségesen testközelei tapasztalatának nevez, egyben spirituális is: láthatóvá, tapinthatóvá, sőt szagolhatóvá teszi a láthatatlant, azt a transzcendens valóságot, ahová a költői imagináció a maga eredendő teremtő erejével egyáltalán képes elkalauzolni az emberi lelket, s ahová – mint a fikció szerint egykor Vergilius Dantét, úgy ma is – csak egy régi halott képes az élőt elvezetni. S nekünk is ő, a firenzei kell, hogy a tempót diktálja, amiképpen paradox módon neki is egy római árny diktálta. Ebben az értelemben a *Divina Commedia* eposzi folyama elsődlegesen mutatja be saját magán az igazi költészet mindenkori excentrikusságát, mágneses vonzódását a hideghez és a hévhez, amellyel nemcsak silánynak, de létellenesnek deklarál és ezért megvet minden langyosat, minden szürkét, mindent, ami köz és ami átlagos. Míg az Újszövetségnél is keményebb ítéletet mond ki a langyosak, a semleges lelkűek, a se jót, se rosszat nem cselekvők és alkotók (és persze ezzel az ő műveik) felett, mert ők még a pokolnak sem kellene, az is kihányja őket:

Ők még a halált sem remélhetik,
s vak létezésük annyira alantas,
hogy bármilyen más sorsra irigyek.
Emléküket nem őrzi a világ,
Se kegyre nem méltók, se büntetésre.
Ne is beszéljünk róluk, lépj tovább.²

Ha van néhány olyan nagyszerű költői mű, mely a középsernek, a se jó, se rossznak ilyen kategorikus elutasítására jogot formálhat, azok közé a *Divina Commedia* nyilvánvalóan hozzátartozik, s ezt ismerték fel és csodálták benne olyan költők, művészek, akik, mint Oszip

¹ Durs Grünbein: *Galiei vermißt Dantes Hölle und bleibt an den Maßen hängen*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1996, 97.

² Dante: *Pokol*, Nádasdy Ádám fordítása, Magvető, Budapest 2017, 49. Jelen írásban nem reflektálok a 2020-ban ugyancsak a Magvetőnél megjelent teljes Dantéra, *pars pro toto*-ként a 2017-ben megjelent *Pokol* fordítására szorítkozom.

Mandelstam, Samuel Beckett vagy Pier Paolo Pasolini, maguk is keresték a költészet eredendő eseményszerűségét, végletes provokativitását.

Önmagában ennyi is elegendő bevezetésül szolgálhatna ama tényállás megértéséhez, hogy miért tartanak a nagyobb kultúrnemzetek félszáznál is több Dante-fordítást számon, így például német nyelvre eddig ötvenkét teljes *Divina Commedia* fordítás született. Ezek legtöbbször persze a költő nyilván azt mondaná, hogy „emléküket nem őrzi a világ”, de minden esetre ébren tartották azt a kihívást, amit ez a mű máig is intéz a költészethez, és ezáltal a fordítóhoz és az olvasóhoz is. Már csak ebből a szempontból is üdvözlendő Nádasy Ádám Dantéja, amelyet ezért a megjelenésekor igazi ovációval is fogadott a kritika, számos díjjal (Artisjus, Széchenyi Akadémia tagság etc.) is jutalmazta.³ Ha Cs. Papp József és Kenedy Géza próza fordítását leszámítjuk, Szász Károly, Babits Mihály és Szabadi Sándor után mindössze a negyedik teljes magyar *Isteni színjáték*. És ezt az elismerést valóban igazolja az, hogy Babits Dantéjától nagyon messzire távolodott a mai költői nyelv, az ma minden szépségével együtt nemcsak nehézkesnek, de patetikusnak és szépelgőnek is hat. Ugyanakkor az elmúlt három év immár elégséges távolából érdemes rákérdeznünk arra, hogy mennyiben kapott Nádasytól a mai olvasó egy mai költészeti művet? Mennyiben válaszol ez a fordítás arra a kihívásra, amit a *Divina Commedia* mindenkor intéz a költészethez? Kapcsolódhat-e a mai magyar nyelvű költészethez egy olyan fordítás, mely az utóbbi évtizedek nemzetközi trendjét követve prózának hat, noha a fordító előszó verselésre hivatkozik, és a szöveget „drámai jambusnak” nevezi?⁴ Mi benne a költészet, ha az egész eposz átültetése bevallottan nem költői intencióval készült, hanem sokkal inkább egy lehetséges fiktív világbeli kalandozás elmesélésének szándékával? Végül, amolyan Umberto Eco ihlette középkor-rajongó, régi-mai sci-fi-ként hat, amelynek, akárcsak a populáris műfajoknak – lehetséges valami tanításbeli-ismereti és morális üzenete. Idézem a fordító MTA székfoglaló beszédéből: „Igyekeztem, amennyire lehet, szöveghű (vagy legalábbis gondolathű) lenni, mert Dante gondolkodását – és az egész középkori világképet, melynek enciklopédiája ez a mű – izgalmasnak és fontosnak tartom. Fő célom ezt közvetíteni, megismertetni az olvasóval a középkor tudásanyagát, műveltségét, hiedelmeit, vallási nézeteit. Azt gondolom: Danténak is ez volt a célja, tehát a tanítás, informálás, befolyásolás, és nem a szórakoztatás. Nem regény ez és nem lírai költemény, hanem a világnak és benne egy kornak igényes leírása.”⁵

Míg azonban Eco a titkostársaságok és eretnek tanok iránti gunyoros előszeretetével ismer-te még a fantázia modern birodalmát, annak sokértelmű metaforákkal telt *chiaroscuro*-ját, Nádasy Ádám igazi tanár bácsi, és akként is fordít. Fordítói hűségen tartalmi megfelelést ért, és mindent, amit leír, rögvest meg is magyaráz. Elmondja például, a 10. ének kommentárjában,

³ Blankó Miklós: *Dante (újra)fordítása*, in e-nyelv magazin.hu; <https://e-nyelvmagazin.hu/2017/09/14/dante-ujraforditasa/>

⁴ Megjegyzem, hogy például Robert Pinsky 1994-es tercina-fordításával ez a trend egyébként is már megtört, sikertelensége nyilvánvaló. Így készült Mary Jo Bang 2012-es elragadóan szép és mai Dante-fordítása szabadversben, mely ha nem is rímelteti szabályosan a tercínákat, de imitálja azt, s zeneiségre törekszik. A fordítások terén egyébként igen tájékozott Nádasy nem említi meg, amiképpen Pinskyt sem. (A németek közül találomra Karl Vossler és Hermann Gmelin (NSDAP-tag) ötvenes évekbeli, ma egyáltalán nem jegyzett fordítását említi, a nagy próza fordítót, Kurt Flascht például nem, továbbá csak egynemely angol népszerű kiadást.)

⁵ Nádasy Ádám: *Kísérlet a Divina comedia újra fordítására*, Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Székfoglaló, <https://mta.hu/data/dokumentumok/szima/szekfoglalok/nadasy.pdf>, 1. oldal

hogy ha az olvasó nem tudná, Toszkána az nem más, mint „Firenze környéke”,⁶ vagy hogy „A hit: a kereszténység”, „Korlátlan Tudású” pedig nem más, mint: „Isten”.⁷ Nádasdy szeme előtt talán kisiskolás gyermekek lebegtek – hiszen egyébként ki is venne komolyan vagy egyáltalán olvasna egy ilyen sci-fit – s ezt a korábbi kiadásokból, feltehetőleg főleg olasz iskolai kommentárokból összegereblyézett jegyzeteket maga is így jellemzi: „Merthogy ma, ugye, elsősorban egyedül olvasnak az emberek, tehát oda kell írni nekik azt, amit Dante idején valószínűleg a csoportos olvasásnál, felolvasásnál a legokosabb mondott. Nekem az az érzésem egyébként, hogy a gyerekeket is ebből tanították. Tehát, hogy tananyag volt, és a gyerekek cukrot kaptak, ha meg tudták mondani, hogy ott, az, amire célzás történik, hogy na, az micsoda.”⁸

Igen, nekem is az a határozott benyomásom, hogy leginkább cukorkát kap az, aki képes ezeket a jegyzeteket végigböngészni, és aki élvezni tudja tudatos slendriánságukat. Vagy éppenséggel az intencionáltan hétköznapi szöveghez kapcsolt ábrák és táblázatok egész sorát, amelyeket nem tanulmányként egy utószóban találunk, hanem merészen, sőt a mű integritása és autonómiája iránti tiszteletlenséggel a szöveg mellé helyezve, a szövegbe közbeékelve. S amellett, hogy a pokol bugyrainak a nyelv végső határait feszítő elbeszélése végül ilyen kis primitív rajzolatokra egyszerűsödik, ezzel együtt egykori pontos geológiai mérések tárgyává is válik: „a Pokol nyolcadik köre, a csalók. Ez tíz koncentrikus árok, egy-egy sziklagát által elválasztva. A legkülső 1. árok átmérője kb. 12 km.”⁹ Ezzel Nádasdy (valószínűleg nem tudatosan) Galileo Galilei posztmodern árnyaként lép fel: Galilei ugyanis pontosan hitelesíteni kívánta elődje, Antonio Manetti méréseit, aki arra vállalkozott, modern geometriai eszközökkel határozza meg az eposz alapján mind a pokol teljes méretét, mind pedig Lucifer nagyságát. Grünbeint idézve: ezzel a tudós szándékkal azonban nem is annyira az volt a baj, hogy a korújkor tudósa egy teológiailag létező helyet mérhető topográfiai realitásként kezelt, hanem hogy az számára csak mint ilyen létezett: „A pillantás leszűkült a mennyiségileg meghatározható szintjére, visszatért a tényszerű tudás határai közé, melyek egy olyan pusztaságot zárnak közbe, mint amilyen a teremtés előtt uralkodhatott. [...] A világot kitágíthatta a mérhetősége, de a bensőségeség számára mérhetetlenül lekicsinyült”,¹⁰ mondhatni banalizálódott. Ugyanez a trivialisálás nem esik távol a Nádasdy-fordítás tudatos intenciójától sem: Galileinek a képzelőerő teremtő munkáját nem ismerő természettudományos buzgalmaival ellentétben a fordítói kommentár mennyiségi mutatói inkább cinikusak. Az ilyen fordítói félrekaulozás eredménye pedig az, hogy az *Isteni színjáték* olvasói valóban középkori ismeretek, egyfajta történeti tudás megszerzésének tekinthetik a mű olvasását, azt csupán annak „tartalma” miatt veszik kézbe. Egy halott Dantét.

„Non plus ultra” – idéztem e kritika címében, visszaulva Odüsszeuszhoz az ő utolsó útjáról és haláláról szóló szavaira, a 26. énekből: „mire elértünk a tengerszorozhoz, / hová Héraklész tette jeleit”. Ezekhez a sorokhoz készült a következő kommentár: „A szoros két oldalán egy-

⁶ Dante: *Pokol*, 95.

⁷ Uo., 41, 80.

⁸ „Tizennégyezer sor nem lehet végig szép” – Nádasdy Ádám az Isteni színjáték újrafordításáról, Horváth Györgyi interjúja, in *Magyar Narancs* XX (49) https://magyarnarancs.hu/konyv/tizennegyezer_sor_nem_lehet_vegig_szep_nadasdy_adam_az_isteni_szinjatek_ujraforditasarol-70329

⁹ Dante: *Pokol*, 147.

¹⁰ Durs Grünbein: *Galiei vermißt Dantes Hölle und bleibt an den Maßen hängen*, uo.

egy magas hegy áll, ezek a »Hercules oszlopai«, mert a mítosz szerint Héraklész (Hercules) tette oda őket, s azt írta rájuk: *Non plus ultra!* (lat. »Ne tovább!«).¹¹ Nem akarok kicsinyeskedni azzal, hogy a görög mitológia Héraklésze aligha tudott latinul, a latin idézet kései formulázása a görög mitológiai hagyománynak. A nyelvi ambiguitásokban rejtlő irónia azonban ebben a félresikerült jegyzetben is működik, merthogy a *non plus ultra* egyszermind a kívárlót, legminőségibbet is jelenheti ma, de magában foglalja az ellenkezőjét is, azt, hogy elég, „eddig, és ne tovább”.

A „Non plus ultra” nyelvi ambiguitásai arra is rávilágíthatnak, hogy a Nádasdy kontra Babits nyilvánvalóan hamis alternatíva. A fordítások élettartama eleve többnyire alig éli túl a fordító generációját.¹² Közülük egyesek még a saját napjaikat sem. Sokkal inkább azt a kérdést érdemes felvetni, hogy vajon mire nyílik meg a szemünk most, Dante magyar nyelven történő újraolvasásával? Engem mindenekelőtt az döbbenett meg, ahogyan – a Kant nyomán vagy Pascalt félreértve ma triviálisan érzett végtelen úrök ürességével ellentétben – hirtelen egy nyüzsgő, étellel zsúfolásig telt kozmoszba csöppentem, amelyben minden, ami egyszer volt, ami egyszer élt akár a történelemben, akár a végtelen képzelet költői birodalmában, az mind ott van, sőt Dantéval együtt megszólítható, kikérdezhető. Hogy ez a költői látomás azt varázsolja minden érzékszervünk, szemünk, fülünk, orrunk, tenyerünk elé, hogy semmi sem vész el nyomta-

¹¹ Pokol, 204.

¹² Italianisták, mint például Pál József, aki a Tiszatájban közölte kritikáját (Pál József: *A kompromisszum haszna. Új magyar Commedia*, in *Tiszatáj* 2017/1, 101–106), ugyan már vállalkoztak példaértékű kritikai összevetésekre, hiszen jártasak a Dante-filológiában is. Az ő értelmezéseikben sem feltétlenül jött ki jobban az új fordítás az eredetivel és Babits fordításával összevetve. Én a magam részéről teljesen véletlenszerűen választanék ki egy passzust, azt szemléltetvén, hogy a „drasztikus szemléletesség” versus régi „cukrozás” fordítói credoja nem működik, az új szöveg a rím kényszere nélkül sem lett érzékibb, nyelvileg erőteljesebb. Idézem Myrrha történetét a Pokol 30. énekéből, a két fordításban:

Babits Mihály fordítása:

„...E régi lélek
a bűnös Myrrha, aki úgy szerette
atyját, ahogy atyát szeretni vétek.
és vágyát aztán úgy elégitette,
hogy másnak vette formáját magára,
mint társa, ki ott fut, magára vette,
hogy szert tegyen a ménes csillagára,
a meghalt Buoso Donati alakját,
hogy testamentumát ő megcsinálja.”

Nádasdy Ádám fordítása, Pokol, 228 sk.):

„Ez Myrrha – felelte – egy régi lélek,
Gyalázatos, tilalmas szerelemmel
Saját apjának lett szeretője.
Hogy elkövesse apjával a bűnt,
Eljátszotta, hogy ő másvalaki.
Ugyanígy az is, aki ott szalad,
Elvállalta a ménes csillagáért,
Hogy eljuttassa: ő Buoso Donati,
S szabályos végrendeletet csinált.”

lanul, hogy a hétköznapi látható világból való kilépés egy hátborzongatóan valóságosabb, egy jelenlévőbb, egy telt világba vezet el, s hogy a föld és az ég láthatatlan tereinek és ideinek ezen megnyílása szembesít minket olvasókat egy kíméletlenül reális örök renddel. Arisztotelész idézve, egy olyan költői igazsággal, amely sokkal magasabb rendű és valóságosabb minden történeti vagy ontológiai igazságnál. Az alvilági bugyrokban a feslett erkölcsű pápák mellett ott bűnhődnek az antik világ szörnyei, a kentaurók, küklópszok és gigászok is. Paolo és Francesca mellett egy másik bugyorban ott van Pasiphae vagy Mirrha. A bűnösök megszólított seregével azonban a költő – művének minden ellentétes olvasatával ellentétben¹³ – korántsem moralizál: nincs is rá szüksége, hiszen éppen azt beszéli el, hogy itt, a holtak földalatti világában minden és mindenki egyszerűen az őt megillető helyen van, ott van, ahol tartozik lenni. Az odalátogatónak nincs szüksége és lehetősége megfítlésre, helyesbítésre, korrekcióra. Minden, amit a költő megtapasztal, az topográfia, s az ő reakciója legjobb esetben sem lehet más, mint az antik tragédia nézőjéé: a fájdalom és a részvét.

Az isteni rend felfoghatatlanul sokrétű és labirintikus helyein bolyongva minden történet a sors és az örök igazság példázata, akár aláereszkedünk a bűnhődőkhöz, akár felemelkedünk a boldogok seregletéhez az iono-sztratoszféra kozmikus magaslataiba. Lenyűgöz ez a vándorlás a végtelen előre haladó mozgásában, a dinamikájában megismerendő szilárd renddel, ám végül az a különös letargia, melankólia is, amely a végtelen terek e látogatóját mégis el kell, hogy töltsse. Kiváltképpen nyilvánvaló ez az újabb perspektívaváltás, ha felfigyelünk a *Paradicsom* záróénekének ama soraira (*Paradicsom*, 33, 94–96), amelyben a mennyei felemelkedés után a költő ismételten alászáll, de immár nem a föld mélyébe, hanem a tenger végtelen mélységébe, oda, ahol a rómaiak szerint a tengeristen Neptunus lakozik. Durs Grünbein, aki ugyanolyan elragadtatott bűvár, mint én, hívta fel a figyelmemet erre a tercinára, amelyet ő maga így fordít:

Un punto solo m'è maggior letargo
Che venticinque secoli a la 'impresa,
Che fé Nettuno ammirar l'ombra d'Argo.

Ein wenig Schlafsucht bringt mich mehr ins Arge
als zweieinhalb Jahrtausende zuvor der Schatten,
der Neptun staunen ließ: die Heldenfahrt der Argo.¹⁴

Miután tehát a német költő maga is alászáll Neptunus tengeri birodalmába és mintegy a helyébe lép, így értelmezi az isten által látott jelenést: „Ha Dante, a keresztény szemtanú csak egy pillantásra is gyengélkedik és elszundikál, könnyedén a tengeristen helyzetében találhatja magát, akit egy jövőbeli képzet felriaszt (talán éppen korunk Hold- és Mars-missziója). Ez a haladás feletti elképedés képi jele is lehetne. Egyszer nem figyelünk oda, és a világ egy másik lett, a szüntelenül önmagát hajszólo emberiség megváltoztatta – egy másik korszak vette kezdetét.”

Miközben ezt írja a tudós költő esszéje, a fordító költő mindössze egy – egyébként igen pontos, a letargo / Argo-t visszahangzó – rímet tesz a tercinába: ins Arge / Argo.

¹³ Nádasdy ebben nem egyedülálló, Pál József és mások csatlakoztak egy ilyen moralizáló olvasathoz.

¹⁴ Durs Grünbein: *Dantes Verse. Die unheimlichste Stelle*, in *FAZ* 2021. július 3. Szó szerinti fordításban: Egy kis alvásvágy könnyedén visz a Hamisra (Gonoszra), / mint két és fél ezer évvel ezelőtt az árny, / amely Neptunust csodálkozásra készítette: az Argo heroikus útja.